

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMINI
RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

A. I. KORMILISIN, M. M. RASULOV,
S. X. DAVLATOV

KUTUBXONASHUNOSLIK ISHINING NAZARIYASI VA TARIXI

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

O'ZGEOKADASTR
TOSHKENT — 2003

Taqrizchilar:

- E. YO'LDOSHEV** – pedagogika fanlari nomzodi, professor,
Sh. SHAMSIYEV – tarix fanlari nomzodi, dosent,
O. ALIMOVA – Toshkent Madaniyat kolleji Kutubxonashunoslik
kafedrasi mudiri, oliy toifali o'qituvchi.

Mas'ul muharrir:

- M. B. BEKMURODOV** – sosiologiya fanlari doktori, professor

Qo'llanma A.Qodiriy nomidagi Toshkent Davlat Madaniyat institutining
Ilmiy Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

K 4405000000-45 – 2003

© O'ZGEOKADASTR – 2003

M U Q A D D I M A

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin xalqimizning ma'naviy merosi va uni o'rganishga katta e'tibor berila boshlandi. Ayniqsa, xalqimizning ma'naviy merosini asrab-avaylashda kutubxonalarning roli kattadir. O'zbekiston hududida sharq qo'lyozma asarlarini saqlovchi kutubxonalar arablar istilosidan ancha oldin vujudga kelgan bo'lib, ularning paydo bo'lishi va faoliyati mamlakatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Kutubxonalar ma'naviy boylar va ilmiy tafakkur durdonalarini o'z bag'riga olgan muassasa, ular katta miqdordagi kitob boylklariga ega va insoniyat ijod qilgan g'oyat boy madaniy merosni asrlar osha bizgacha yetkazib bergan.

Mazkur ishda o'rta asrlar davridan XX asrning boshlarigacha bo'lgan davrda O'zbekiston hududida mavjud kutubxonalarning vujudga kelishi va rivojlanishining umumiy manzarasini qisqacha yoritib berishga birinchi marta qul urilgan va mavzu tarixiy-kutubxonashunoslik adabiyotlarida deyarli yoritilmagan.

Kitobxonlar e'tiboriga havola etilayotgan ushbu qo'llanma adabiy manbalar asosida, kutubxonalar faoliyatiga doir tadqiqotlar natijalari esa O'zbekiston xalqlari tarixi xronologik izchillikda yoritilgan, Markaziy Osiyo davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga amal qilingan.

Asar mualliflari shu narsaga qat'iy ishonadilarki, kitobxonlar mazkur qo'llanmani zo'r qiziqish bilan o'rganib, unda faqat kutubxonalar tarixi bilan emas, shu bilan birga kutubxonalar vujudga kelgan, rivojlangan va barham topgan sharoit bilan ham tanishadilar.

O'ZBEKISTON HUDUDIDA ARABLAR ISTILOSIGA QADAR VUJUDGA KELGAN YOZUV, DASTLABKI KITOBLAR VA KUTUBXONALAR

O'zbekiston hududida qadim ma'naviyat qaror topib, o'z davri uchun yuksak va rivojlangan madaniyat mavjud edi. Sharq qo'lyozmalarini saqlovchi dastlabki kutubxonalar arablar istilosidan ko'p yillar muqaddam iqtisodiy va madaniy jihatdan yuqori darajada rivojlangan So'g'd, Baqtriya, Xorazmda vujudga kelgan.

Bu yerlarda sug'oriladigan dehqonchilik, bog'dorchilik, uzumchilik taraqqiy etgan, hunarmandchilik yuksak darajaga ko'tarilgan, savdo-sotiq ishlari keng rivojlangan: Masalan, Osiyo savdogarlarining karvonlari Hindistonga, Vizantiyaga, Xitoyga yo'l olar edi. Savdo-sotiqning keng rivoj topishi savodxonlik va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ldi.

O'zbekistonning hozirgi hududida yozuv ancha oldin paydo bo'lgan, buni o'tkazilgan arxeologik qazilmalar tasdiqlaydi. Xorazmshohlarning Tuproqqal'adagi (Qoraqalpog'iston Respublikasi) qasrlariga taalluqli inshootlarning qazib olingan namunalari, ko'p sonli uy anjomlari va san'at ashyolari bilan bir qatorda saroy arxivi hujjatlarida eramizning III asriga tegishli ma'muriy-xo'jalik mazmunidagi 80 ga yaqin matn borligi aniqlandi. Bu hujjatlar teri va yog'ochga tush bilan chiroyli husnixatda bitilgan va akademik S.P. Tolstov ko'rsatib o'tganidek, til jihatidan «ular so'g'd tiliga yaqin hamda X-XI asrlarda aniqlangan xorazmliklar tilining bevosita o'tmishdoshi hisoblanadi».

1932-1933-yillarda Zarafshon daryosining so'l qirg'o-g'ida topilgan Mug' tog'laridagi so'g'd hujjatlari tahlili

So'g'diyonaning fuqarolar ma'muriyati va moddiy madaniyati tarixini aks ettiradi va hozirga qadar so'g'dlarning chinakam qo'lyozma hujjatlarining birdan-bir qimmatli namunasi hisoblanadi. Ular VIII asming 30-yillariga to'g'ri keladi. Qadimgi hujjatlar qal'a vayronalari orasida ming yildan ortiq yotsa-da, ularni bemalol o'qish mumkin. Akademik I.Yu. Krachkovskiyning fikricha, bu topilma-ning hammasi «hukmdor Divashti arxivi yoki ko'chma kanselyariyasi bo'lib, uning egasi asir olib ketilgandan keyin vayron bo'lgan qal'ada qolib ketgan».

Xorazmda, Panjikentda va boshqa hududlarda amalga oshirilgan qazilma ishlari vaqtida topilgan Buxoro tangalari V asrdan va undan keyingi davrlardagi so'g'd yozuvi namunalarini o'zida saqlab qolgan. Bu tangalardagi yozuvlar va ularning tili so'g'd yozuvlariga mos keladiki, buni 1876 yildayoq rus orientalist olimi P.P. Lerx isbotlab bergan edi.

O'zbekiston hududidagi yozma yodgorliklarning ilk namunalari ostrakonlar – eramizdan oldingi II asrga taalluqli sopol idishlarning bo'laklaridagi yozuv qoldiqlaridir. Bular arxeologlarning (qadimshunoslar) urush yillari olib borgan qazilmalari vaqtida topilgan va ular «Parfiyaning o'z tub yerlaridagi mahalliy yozma tarixiy manbalar va ayni vaqtda parfiya tili va yozuviga doir eng qadimgi yodgorliklardir».

O'rta Osiyo xalqlarining yozuvi ancha oldin rivoj topgan, birmuncha keyinroq esa Xitoy olimi va sayyohi Syuan-Tszyanning (VII asr) ma'lum qilishicha, Markaziy Osiyo orqali Hindistonga ketayotgan vaqtida So'g'dda va Xorazmda ana shu vaqtda o'ziga xos rasmiy taqvim (kalendar) bo'lganligidan xabar topgan. Samarqandda savdo-sotiq maqsadlari uchun bolalarni besh yoshidan boshlab yozuv, hisoblashga o'rgatishgan, kattaroq yoshdagi bolalarni karvonlar bilan birga savdo ishlarini o'rganish uchun boshqa mamlakatlarga yuborishgan.